

MACHTSKONCENTRATIE IN DE GROTE ONDERNEMING EN VERMAATSCHAPPELIJING VAN HET KAPITAAL¹

Wim Schoutendorp

Inleiding en samenvatting.

Algemeen wordt erkend, dat het kapitalistische stelsel in de loop van haar ontwikkeling heeft geleid tot de vorming van steeds grotere ondernemingen, waarin ook een steeds grotere macht in het economische en politieke leven is gekoncentreerd. Deze groei en expansie van de onderneming wordt niet uitsluitend verklaard door de schaalvergroting in de produktiesfeer. Want zeer veel sneller dan de *omvang* van de afzonderlijke produktievestiging, is bij de concerns vooral het *aantal* vestigingen toegenomen. Met het stichten of overnemen van steeds nieuwe bedrijven wordt getracht de *machtspositie* van de grote onderneming ten opzichte van de konkurrenten verder te vergroten en haar winstpotentieel te verbreden. Vooral sinds de vorming van de EEG voltrekt deze ontwikkeling zich in een versneld tempo.

In dit artikel, dat als een discussiebijdrage is bedoeld, wordt allereerst ingegaan op de hoge eisen, die de geforceerde expansie aan de vermogenspositie van de onderneming stelt. Hoewel de winstgevendheid van de onderneming nog steeds het centrale uitgangspunt in de konkurrentiestrijd blijft, kan in de, met de beoogde expansie samenhangende vermogensbehoefte vaak niet meer uitsluitend voorzien worden door de akkumulatie van de in de onderneming zelf geproduceerde winst. In aanvulling hierop wordt veelal getracht extra-vermogen aan te trekken van buiten de onderneming.

Waar het hierbij gaat om vermogen dat elders in de maatschappij reeds was gevormd en dat nu in de onderneming wordt gecentraliseerd, wordt in dit artikel gesproken over de *vermaatschappelijking van het kapitaal* van de onderneming. Ingegaan wordt daarbij op de verschillende wijzen waarop en de voorwaarden waaronder deze vermaatschappelijking van het vermogen plaats vindt. Gekonkludeerd wordt, dat het in de bedrijfseconomische literatuur gebruikelijke onderscheid tussen eigen-vermogen en vreemd-vermogen in werkelijkheid maar zeer betrekkelijk is. In beide gevallen gaat het — zij het tegen verschillende voorwaar-

1. Een eerdere versie van het artikel is gepresenteerd en besproken tijdens een in mei 1977 te Dieteren (Limburg) gehouden studiebijeenkomst van de leerstoelgroep Organisatie en Structuur van het Bedrijfsleven (Externe Organisatie) van de Economische Fakulteit van de Universiteit van Amsterdam. Betoog zowel als konklusies blijven evenwel voor de persoonlijke verantwoording van de auteur.

den — om het aantrekken van maatschappelijk kapitaal, teneinde de armslag van de onderneming en daarmee de macht en invloed van haar leiding te vergroten.

Dan wordt uitvoerig ingegaan op de wijze, waarop het *partikuliere beheer* over dit vermaatschappelijkt kapitaal van de onderneming wordt uitgeoefend. In het verleden is in dit verband de naamloze vennootschap geïntroduceerd, waarin het vennootschappelijk kapitaal relatief verzelfstandigd is ten opzichte van het traditionele, direkte eigendom. In plaats daarvan wordt in de NV de basis gelegd voor een nieuwe vorm van eigendom, namelijk het beheer en de controle over het vermogen van anderen. Deze controle wordt uitgeoefend door een zichzelf benoemende oligarchie. Nagegaan wordt hoe deze oligarchische verhoudingen ook in de hedendaagse wetgeving worden bevestigd.

Bij het proces van vermaatschappelijking van het kapitaal en de centralisatie van de beschikkingsmacht over dit kapitaal in de grote onderneming, blijken ook de banken en financiële instellingen een grote rol te spelen. Nadat de betekenis van de banken en financiële instellingen zelf principieel is aangegeven, wordt de invloed hiervan op de oligarchische controle over de onderneming besproken.

Het is duidelijk, dat het concentratieverschijnsel met de hier besproken facetten nog slechts ten dele is belicht. Met name de rol van de staat bij de vermaatschappelijking van het in de grote onderneming werkzame kapitaal en de actuele context, waarin het concentratieproces zich afspeelt, zijn essentieel om het hedendaagse staatsmonopolistische kapitalisme in z'n volheid te kunnen begrijpen. In dit artikel zijn deze belangrijke aspecten evenwel buiten beschouwing gebleven.

1. Financiële aspecten van schaalvergroting en expansie

Wie de ontwikkeling van hoogovens, scheepswerven, havens, automobiel-fabrieken en dergelijke in de loop van deze eeuw in ogenschouw neemt, zal onder de indruk komen van de groei, die de afzonderlijke fabrieken en produktie-eenheden in deze sectoren hebben doorgemaakt. Onder invloed van de voortgaande technologische ontwikkeling en gedreven door het streven de kostprijs per eenheid produkt te verlagen, de konkurrentiepositie te verbeteren en de winst te vergroten, is er sprake van een steeds verder toenemende mechanisatie en automatisering, een groei vaak ook in de omvang van de duurzame produktiemiddelen. De introductie van een nieuwe machine, welke een hoger produktief vermogen heeft dan de vorige, maakt daarbij ook een aanpassing van de overige stadia van het produktieproces noodzakelijk teneinde een evenwichtige organisatie van de produktie te behouden. Zo zal het aantal machines en arbeiders in de voor- en nabewerking van de produkt, de inrichting

van hallen, gebouwen en terreinen waarin het produktieproces zich voltrekt, de aanvoer van benodigde hoeveelheden grondstoffen, alsook de afzet van het gereed produkt afgestemd moeten worden op de nieuwe installatie.

De mate waarin een dergelijke schaalvergroting zich voltrekt en de financiële consequenties, die eraan verbonden zijn, lopen per bedrijfstak sterk uiteen. In de chemische industrie is de hoeveelheid kapitaal, die benodigd is om een optimale bedrijfseenheid (dus met een bedrijfsgrootte waarbij het meest efficiënt geproduceerd kan worden) te financieren, aanzienlijk hoger dan de hoeveelheid kapitaal die voor de opzet van een konfektie-atelier vereist is.

De geschetste technologische ontwikkeling is evenwel niet éénduidig in de richting van steeds grotere schaal. Door de beschikbaarheid van nieuwe materialen als plastik en aluminium, door de introductie van nieuwe typen machines zoals de elektromotor in plaats van de stoomwerktuigen van vroeger, kan de omvang van de optimale produktie-eenheid ook — al dan niet tijdelijk — afnemen. Daarnaast stellen de noodzaak van flexibiliteit, de beschikbaarheid van voldoende arbeidskrachten en het probleem van oplopende transportkosten hun grenzen aan de optimale bedrijfsomvang.

De technische schaalvergroting, die in vele produktietakken desondanks is opgetreden, stelt hoge eisen aan de vermogenspositie van de onderneming, waarbinnen in ons kapitalistische stelsel de produktie georganiseerd is. Vond vroeger een bepaalde hoeveelheid maatschappelijke produktie plaats in zeg 100 fabrieken, dat wil zeggen in 100 ondernemingen wanneer we uitgaan van ondernemingen ter grootte van één fabriek. Dan vindt dit nu plaats in zeg 10 fabrieken, welke per stuk aanzienlijk groter zijn dan de verdrongen fabriekjes. Dat wil zeggen in 10 ook zeer veel grotere ondernemingen. In het kapitalisme is voor het tot stand brengen van dergelijke grote ondernemingen bovendien vaak nog een veel groter vermogen nodig, dan direkt verband houdt met de installatie en het draaiend houden van deze nieuwe fabriek. Immers ook het uit de markt verdrijven van de traditionele produktiewijze (door wegkonkurreren of door 'overnemen-en-sluiten') brengt de nodige kosten met zich mee. In feite is dit een vorm van kapitaalvernietiging, waarvan de overheid tegenwoordig een groot gedeelte onder het hoofd 'herstruktureringkosten' op zich blijkt te willen nemen.

Tot zover een schets van de groeiende vermogensbehoefte van de onderneming naar aanleiding van de technologische ontwikkeling in verschillende bedrijfstakken. De groei van de onderneming kan hieruit vaak echter maar zeer ten dele begrepen worden. Want zeer veel sterker dan de *grootte* van de produktiebedrijven, is het *aantal* bedrijven per onderneming toegenomen. Deze ontwikkeling, die we *koncernvorming* willen noemen, kan het best worden aangeduid met het konkrete voorbeeld van een koncern als Philips, dat in ongeveer 65

landen gevestigd is. In 50 van deze 65 heeft Philips ook eigen produktie-vestigingen. In onderscheid tot boven vermeld voorbeeld van een onderneming ter grootte van één fabriek, gaat het nu dus om ondernemingen ter grootte van bijvoorbeeld 50 fabrieken.

Deze koncernvorming, de vergroting van de onderneming met meerdere produktie-vestigingen, kan in verschillende richtingen plaats vinden. Allereerst door het stichten of overnemen van meerdere fabrieken voor hetzelfde produkt, teneinde een groter marktaandeel te verkrijgen. Behalve wellicht enige produktie-technische en organisatorische voordelen, heeft dit vooral kommerciële motieven: een versterkte kommerciële concurrentiepositie op de grondstoffen-, zowel als op de afzetmarkt. Daarnaast de stichting of overname van bedrijven in deze twee net genoemde sferen, wat onder moeilijker omstandigheden eveneens in een versterkte concurrentiepositie moet resulteren.

Voorts vind koncernvorming plaats door zich als onderneming in nieuwe bedrijfstakken te begeven, naast de traditionele waarin de onderneming groot geworden is. Richtingen, die in meerdere, in minder of zelfs in geen enkel opzicht verwantschap vertonen met de oorspronkelijke activiteiten. Extreme voorbeelden van dit laatste type koncernvorming zijn konglomerates als de Amerikaanse ITT en de Nederlandse SHV, die in ogenschijnlijk volstrekt willekeurige bedrijfstakken werkzaam zijn.

Een belangrijke variant is tenslotte nog de vorming van *multinationale concerns*, waarbij de verovering van kommerciële posities en invloedssferen zich over de nationale grenzen uitstrekt. Een vorm van expansie en machtsuitbreiding, die tal van konsekwenties heeft voor de politieke en economische zelfstandigheid van de betrokken landen.

In de economische literatuur treft men meerdere verklaringsgronden aan voor de vorming van grote (multinationale) concerns. Traditioneel wordt genoemd dat grootschalige produktie verlaging van de kostprijs mogelijk maakt. Geenszins is echter aangetoond, dat onder concern-verband gebrachte produktie-bedrijven in technisch opzicht altijd efficiënter zouden produceren dan zelfstandige, niet in concern-verband opererende bedrijven. Integendeel, de organisatorische nadelen lijken met het groter worden van de onderneming sterk toe te nemen en te gaan overheersen.

Hoewel het streven naar zo laag mogelijke kostprijzen natuurlijk in alle kapitalistische ondernemingen centraal staat, lijkt de kracht van het grote concern echter veeleer te liggen in het kunnen veroveren van *economische machtsposities* op de inkoop- en/of verkoopmarkt. Met een groot marktaandeel, een stevige greep op de grondstoffenvoorziening en controle over de afzetkanalen is het mogelijk relatief gunstige prijzen te bedingen en zich in bepaalde

mate te onttrekken aan de invloed van de concurrentie. Dit mondt uit in een hoger, monopolistisch niveau van kapitalistische concurrentie².

Andere auteurs leggen het zwaartepunt in hun verklaring voor het groeiend concentratieverschijnsel op het *financiële vlak*. Gewezen wordt daarbij op het feit, dat een grote onderneming gunstiger voorwaarden kan bedingen bij het betreden van de kapitaalmarkt dan kleine ondernemingen; dat een onderneming die in meerdere markten werkzaam is, vaak evenwichtiger resultaten heeft dan een onderneming die in slechts één markt actief is; dat een grote onderneming een langere financiële adem heeft om conjunkturele recessies en crisisperiodes te overbruggen; of op het feit dat een grote onderneming een grotere absolute winst heeft en per jaar in absolute zin meer afschrijft, waaruit omvangrijke nieuwe investeringen gefinancierd kunnen worden³. In feite gaat het hierbij eveneens om groei teneinde verbetering van de concurrentiepositie te verkrijgen.

Tenslotte is het ook mogelijk om de drang tot expansie te zien vanuit het oogpunt van de jaarlijks in de onderneming vrijkomende hoeveelheid kapitaal (de cash-flow, de som van afschrijvingen en netto-winst), dat naar herbelegging tegen voldoende rendement zoekt. Wanneer de bedrijfstak waar de onderneming tot dan toe in werkzaam was, in een verzadigingsfase overgaat en nieuwe investeringen in deze bedrijfstak tot overproductie en winstdaling zouden leiden, kan overwogen worden bestaande vestigingen van andere ondernemingen over te nemen (waardoor de totale capaciteit in de bedrijfstak niet uitbreidt), danwel in nieuwe bedrijfstakken of in het buitenland te investeren waar nog groei en rendement verwacht worden⁴.

Het is duidelijk, dat de kapitaalbewegingen in deze beschouwingwijze eveneens een direkt uitvloeisel zijn van de in het kapitalisme bestaande concurrentiestrijd een direkt uitvloeisel zijn van de in het kapitalisme bestaande concurrentiestrijd, d.w.z. van het streven het in de onderneming omgaande kapitaal in stand te houden en voortgaande winstgevendheid te verzekeren.

2. *Het aantrekken van additioneel vermogen*

Behalve de technische schaalvergroting in sommige bedrijfstakken, heeft dus vooral het expansionistische streven naar grotere invloed op de grondstoffen- en afzetmarkten, naar verovering van posities in nieuwe bedrijfstakken en in andere

2. Voor een systematisch overzicht van de verschillende expansie-typen en de motieven daartoe, wordt verwezen naar: J.G.L.M. Willems, *Ondernemingen, Bedrijfsleven en Maatschappij*, Leiden, 1977.
3. Voor een bespreking van dergelijke financiële motieven, zie: S.J. Prais, *The Evolution of Giant Firms in Britain*, Cambridge, 1976.
4. Deze aan Het Kapitaal van Marx ontleende beschouwingwijze omtrent de overakkumulatie kan zeer wel in samenhang gebracht worden met de visie van H.W. de Jong, *Dynamische Concentratietheorie*, Leiden, 1972.

landen, alsook naar het behalen van voordelen op het financiële vlak, de geweldige uitbouw van het concern te weeg gebracht. Nu zal in het bijzonder ingegaan worden op het vraagstuk van het aantrekken van additioneel vermogen teneinde deze expansie van de grote onderneming te financieren.

De eerst aangewezen bron voor de groei van het kapitaal is in het algemeen de winst, die in de onderneming zelf geproduceerd wordt en die jaarlijks aan de eigenaren ter beschikking komt. Daarnaast hebben de eigenaren de mogelijkheid de jaarlijks vrijkomende afschrijvingen gedeeltelijk of geheel voor nieuwe activiteiten aan te wenden. Aan deze laatste operatie is echter de beperking verbonden, dat de waarde van de bestaande produktiemiddelen dan door veroudering en slijtage achteruit gaat. Feitelijk is dus alleen uit de ingehouden winst een fonds te vormen voor *uitbreidings*-investeringen.

Veel beproefd zijn de mogelijkheden deze winst zelf te vergroten. Allereerst de voortdurende opvoering van de arbeidsintensiteit en arbeidsproduktiviteit. Verder de verlaging van de loon- en andere produktiekosten, de verbetering van de interne organisatie en tenslotte het bedingen van gunstiger prijzen op in- en verkoopmarkt. Wanneer evenwel een snellere groei van het vermogen noodzakelijk gevonden wordt, zal hiernaast nog gezocht moeten worden buiten de kring van de onderneming en haar oorspronkelijke eigenaren. Dat wil zeggen bij personen of instellingen, die voor kortere of langere tijd vrij over geld of kapitaal kunnen beschikken: men doet een beroep op de geld- en kapitaalmarkt⁵.

Algemeen geldt daarbij, dat de onderneming of haar eigenaren alleen de beschikking over additioneel kapitaal kunnen verkrijgen, wanneer daar op de een of andere wijze een vergoeding — op te vatten als een aandeel in de met dit additioneel kapitaal in de onderneming te behalen extra-winst — tegenover staat. Daarnaast is doorgaans nog een bepaalde zekerstelling vereist, dat de betrokken som gelds voor de kapitaalverschaffer niet verloren gaat.

Met betrekking tot deze voorwaarden staat de hier beschouwde onderneming tegenover de kapitaalverschaffer in een direkte konkurrentieverhouding tot andere kapitaalbehoevende ondernemingen. Bij het aantrekken van additioneel vermogen teneinde de expansie van de onderneming mogelijk te maken, staan verschillende mogelijkheden open. De belangrijkste hoofdvormen zijn de volgende:

— *aandelenkapitaal*: hierbij is de rente afhankelijk van de bedrijfsresultaten.

5. Naast het betreden van de geld- en kapitaalmarkt in eigenlijke zin, is de direkte fusie van ondernemingen van belang. Behalve produktie-technische en kommerciële motieven spelen hierbij financiële overwegingen een rol. Door de fusie wordt immers het in de betrokken ondernemingen werkzame vermogen gecentraliseerd, terwijl ook de cash-flow (winst plus afschrijvingen) wordt gebundeld. Het stichten van gezamenlijke dochterondernemingen, de joint-venture is hierop een variant.

Daarnaast wordt formeel medezeggenschap gegeven in de aandeelhoudersvergadering. Tenslotte is er in geval van faillissement e.d. aansprakelijkheid.

- *obligatieleningen*: hierbij is er onafhankelijk van de bedrijfsresultaten een vaste rente. Daarentegen is er geen medezeggenschap en geen aansprakelijkheid: in geval van faillissement e.d. staat de obligatiehouder op dezelfde voet als andere schuldeisers.
- *hypothekeningen*: eveneens een vaste rente, geen medezeggenschap, maar een onderpand als zekerstelling in geval van faillissement.
- *onderhandse leningen*: rente en verdere voorwaarden worden onderhands overeengekomen. Vaak is dit een vaste rente⁶.

Naast deze hoofdvormen zijn er tal van tussenvormen. Deze laten we hier verder buiten beschouwing.

Hoewel er in de bedrijfseconomische theorie principieel onderscheid wordt gemaakt tussen aandelenkapitaal (het Eigen-Vermogen) en de overige vormen van kapitaalverschaffing (Vreemd-Vermogen), achten wij dit onderscheid maar zeer betrekkelijk. Voor de oorspronkelijke ondernemingsleiding gaat het er immers in principe alleen om uit de verschillende alternatieven, die de kapitaalmarkt met betrekking tot de situatie van de onderneming biedt, de meest gunstige of minst ongunstige te kiezen. Daarbij heeft elk van de alternatieven voor de ondernemingsleiding voor- en nadelen. Welke keuze gemaakt zal worden, hangt af van verschillende factoren. Zoals de hoogte van de rentestand voor obligaties, de belastingwetgeving, de koers van de aandelen, de verhouding eigen-vermogen (met variabele rente) en vreemd-vermogen (met vaste rente) in verband met de zogenaamde hefboomwet⁷, de nagestreefde stemrechtverhou-

6. Om een indruk te geven van de voorwaarden, die bij een onderhandse lening aan Rijn-Schelde-Verolme werden gesteld: "Het eigen-vermogen van RSV zal niet beneden f 470 mln. dalen: een maximum ratio van de langlopende schulden en kredietgaranties tot het eigen vermogen van 1,3 : 1; de totale langlopende schulden, voor zover op basis van hypothecaire zekerheden (exklusief scheepshypotheken tot een bedrag van f 300 mln.) zullen niet uitgaan boven f 350 mln. of 3/4 van het netto eigen vermogen". (Jaarverslag RSV 1975, blz. 8).
7. Deze wet houdt in, dat het rendement op het 'eigen-vermogen' afhankelijk is van de omvang en rentetarief van het 'vreemd-vermogen' ten opzichte van de omvang van het totaal in de onderneming werkzame vermogen en het rendement dat op dit totale vermogen behaald wordt. Is het rentetarief op het vreemd-vermogen hoger dan het rendement op het totale vermogen, dan is het rendement op het eigen-vermogen veel lager dan het rendement op het totale vermogen. En omgekeerd: wanneer het rentetarief op het vreemd-vermogen lager is dan het rendement op het totale vermogen, dan is het rendement op het eigen-vermogen veel hoger dan het rendement op het totale vermogen.

dingen, de liquiditeitspositie van de belangrijkste aandeelhouders, enzovoort. Een rekensommetje maakt met andere woorden uit wat het voordeligst is. Bovendien beschikt de ondernemingsleiding vaak over de mogelijkheid om ook langs andere weg de kapitaalstructuur van de onderneming te wijzigen. Zoals door het uitkeren van dividend in de vorm van zogenaamde bonus-aandelen, het na verloop van tijd (bij gunstiger omstandigheden) omzetten van obligaties in aandelen, etcetera.

Zo beschouwd is additioneel eigen-vermogen (aandelenkapitaal) op te vatten als één der vormen van vreemd vermogen, dat wil zeggen: vermogen van derden aangetrokken om de expansie van de onderneming mogelijk te maken. Behalve in het uitzonderlijke geval, dat de ondernemingsleiding welbewust een bevriende relatie mede-eigenaar van de onderneming wil maken, wordt vermogen nimmer aangetrokken om het feitelijk eigendom, dat wil zeggen: het beheer van de onderneming geheel of zelfs maar gedeeltelijk aan anderen over te dragen. Maar integendeel — net als bij het aantrekken van vreemd-vermogen — om het verkrijgen van de beschikkingsmacht over vermogen, dat elders in de maatschappij reeds was gevormd, teneinde de armslag van de onderneming en daarmee de macht en invloed van haar leiding juist te vergroten. Weliswaar dient hierbij door de onderneming aan maatschappelijk geldende rendementseisen voldaan te worden⁸, maar de beschikkingsmacht over het maatschappelijk vermogen wordt bij de particuliere ondernemingsleiding gelegd en fungeert als hefboom voor de machtsconcentratie.

3. Oligarchische verhoudingen

Het is juist vanwege de problematiek van de expansie van de onderneming en de vermaatschappelijking van haar vermogen, dat in het verleden de *naamloze vennootschap* tot ontwikkeling gekomen is. Als substituut voor de firma, waarin de eigenaren (firmanten) hoofdelijk aansprakelijk zijn voor de gang van zaken in de onderneming. We willen hier wat langer stil staan bij deze overgang van rechtsvorm⁹.

Essentieel voor de overgang van firma op naamloze vennootschap is, dat er een zekere verzelfstandiging plaats vindt van de onderneming en het daarin

8. In dit verband is het eveneens verwarrend, dat in het spraakgebruik zo'n groot onderscheid wordt gemaakt tussen rente-betaling op het vreemd-vermogen en dividend-uitkering op het eigen-vermogen, waarbij het eerste als kosten wordt gezien en het laatste als uitkering uit de winst. In feite vormt ook de rente-betaling een uitkering uit de winst, die de onderneming geacht wordt te hebben gemaakt. Dit winst-aandeel is echter vast en dient ook te worden uitgekeerd wanneer de onderneming in een bepaald jaar in werkelijkheid weinig of geen winst heeft behaald. (zie ook noot 7).
9. Een beknopte kenschets van de overgang van firma op naamloze vennootschap is aan te treffen in: W. Hill, Brevier der Unternehmungsfinanzierung, Bern/Köln, zj.

werkzame vermogen ten opzichte van het eigendom. Verschillende motieven spelen hierbij een rol.

Allereerst is het voor de expansie van de onderneming op een ogenblik van belang over eigen kapitaal te kunnen beschikken en onafhankelijk te worden van de mate waarin iedere afzonderlijke firmant bereid is in de onderneming deel te nemen. Het meest extreem komt de betekenis hiervan tot uitdrukking in het geval één der oorspronkelijke firmanten zou komen te overlijden en diens erfgenamen de onderneming zouden willen opsplitsen of zelfs zouden willen sluiten om hun erfenis te gelde te kunnen maken. Dit wordt door de structuur van de naamloze vennootschap voorkomen: het vermogen blijft in de onderneming bijeen, terwijl de erfgenamen hun aandeel in de onderneming aan derden kunnen verkopen.

Een grotere zelfstandigheid en stabiliteit van de onderneming zelf is ook gewenst om door het aantrekken van specialisten en managers de organisatie van de onderneming uit te kunnen bouwen en de ondernemingsleiding te bevrijden van de afhankelijkheid van afzonderlijke personen. Omgekeerd wordt ook de eigenaar door de overgang op de NV-vorm tegen de risico's van het ondernemen beschermd. In geval van faillissement e.d. is hij niet meer, zoals bij de firma, met z'n hele hebben en houden aan te spreken door de schuldeisers, maar nog slechts voor het bedrag dat hij als aandelen in de onderneming heeft. Belangrijk motief is verder nog dat er aanzienlijk minder belasting betaald hoeft te worden.

Met de invoering van de NV voltrekt zich dus een, in eerste instantie voornamelijk juridische verzelfstandiging van de onderneming ten opzichte van het eigendom. Vanzelfsprekend behouden de oorspronkelijke eigenaren hun leidinggevende positie in de firma, die nu NV geworden is. Maar het in de onderneming functionerende vermogen wordt losgekoppeld van de persoonlijke en financiële beperkingen van de ondernemingsleiding en gaat zelfstandig functioneren: de eigendomsbewijzen, de aandelen worden overdraagbaar gemaakt en de onderneming wordt juridisch aanspreekbaar.

Dit is voorwaarde voor een gemakkelijke toegang tot de kapitaalmarkt en de maatschappelijke financiering van de expansie, die onder leiding van de oorspronkelijke eigenaren plaats vindt. Met de overgang op de NV-vorm wordt het traditionele, directe eigendom losgelaten en wordt de basis gelegd voor een nieuwe vorm van partikulier beheer, namelijk de aanwending van en de controle over vermogen van anderen dat is: maatschappelijk kapitaal.

In de praktijk van de naamloze vennootschap zijn er verschillende methoden ontwikkeld om de overdracht van het feitelijk eigendom en beheer van de onderneming — formeel verbonden met het aantrekken van additioneel eigenvermogen — te beperken en de macht van de oorspronkelijke eigenaren te versterken.

De meest eenvoudige werkwijze in deze is het additioneel aangetrokken aandelenkapitaal onder een zo groot mogelijk aantal nieuwe aandeelhouders te spreiden. De ervaring leert namelijk, dat van de kleine aandeelhouders doorgaans maar een zeer gering aantal op de jaarlijkse aandeelhoudersvergadering aanwezig is. De invloed die zij met hun aandeeltje kunnen uitoefenen, is te gering in verhouding tot de voor het bezoek aan zo'n vergadering te maken kosten, om een grote opkomst te stimuleren. Het gevolg is dat het daarmee mogelijk wordt met een kleine meerderheid, ja zelfs met een duidelijke minderheid de vergadering van aandeelhouders te beheersen. De hiervoor vereiste minimale grootte van het minderheidsbelang lijkt in de loop der tijd sterk te zijn gedaald. Zo werd rond de eeuwwisseling een percentage van 40 toerijkend geacht¹⁰. In de jaren dertig wordt 20 percent als criterium genoemd¹¹. Terwijl later zelfs 10 en 5 percent als norm worden gehanteerd¹². Voorwaarde voor het kunnen domineren als minderheidsbelang is echter, zoals gezegd, de grote spreiding van het overige aandelenbezit van de onderneming.

Het is met name over deze spreiding van het aandelenbezit, dat er enige verwarring is ontstaan. Gesproken wordt wel over 'demokratisering van het aandelenbezit', of over een overgang naar een soort 'kollektief kapitalisme' of 'volks-kapitalisme'. Sommige ondernemers hebben in het verleden ook wel aan hun personeel aandelen uitgereikt met de kennelijke suggestie, dat de werknemers daarmee ook een beetje eigenaar van de onderneming waren geworden zodat het ook in hun belang zou zijn er hard voor te werken. De Amerikanen A. Berle en G. Means, die in de dertiger jaren het zeer bekend geworden boek 'The Modern Corporation and Private Property' schreven, noemen de grote spreiding van het aandelenbezit een 'wetmatigheid' van de moderne grote onderneming, en stellen vast dat er tegelijkertijd voor de individuele aandeelhouder weinig zeggenschap is overgebleven tegenover de ondernemingsleiding¹³. Inderdaad is er van enige zeggenschap voor de kleine aandeelhouder geen sprake. Maar het lijkt er op, dat dit geen te betreuren bijkomstigheid is, maar regelrechte opzet. De spreiding van het aandelenbezit is, zoals Lenin reeds in 1917 formuleerde "in werkelijkheid één van de middelen ter versterking van de macht van de financieringsoligarchie"¹⁴. We komen op de betekenis van deze ontwikkeling straks nog uitvoerig terug.

10. Zie W.I. Lenin, *Imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, Moskou 1917, Nederlandse vertaling Amsterdam, 1971, blz. 61.
11. A. Berle en G. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York, 1932; herziene uitgave New York, 1968, blz. 108.
12. Lerner, *Management Control and the Large Corporation*, Cambridge Mass. 1970 resp. het rapport *Distribution of Ownership in the 200 Largest Nonfinancial Corporations*, Washington, 1940.
13. Berle en Means, op. cit.
14. W.I. Lenin, op. cit., blz. 61.

De positie van het controlerende minderheidsbelang bij sterke spreiding van het aandelenbezit is evenwel niet in alle gevallen even stabiel. Wanneer namelijk de verspreide aandelen van de onderneming — al dan niet in het geheim, al dan niet met behulp van stromannen — door een buitenstaander worden opgekocht, zou plotseling de controle over de onderneming op die andere financiersgroep over kunnen gaan. Om een dergelijke, in het spraakgebruik wel als 'overval' aangeduide gang van zaken tegen te gaan, is in de praktijk van de naamloze vennootschap een aantal methoden ontwikkeld om de controle bij de oorspronkelijke eigenaren te behouden. Bekend zijn het uitgeven van certificaten van aandelen, welke wel dividendgerechtigd zijn, maar waarvan het stemrecht op de aandeelhoudersvergadering bij een administratiekantoor berust, dat veelal door de oorspronkelijke eigenaren wordt beheerst. Daarnaast is bekend het hanteren van zogenaamde oprichtersbewijzen, preferente aandelen en prioriteitsaandelen, die in de aandeelhoudersvergadering een verzaamd stemrecht of recht van veto hebben.

In Nederland werd nota bene bij de *structuurwet van 1971* zelfs wettelijk een eind gemaakt aan een groot aantal formele bevoegdheden van de aandeelhouders en is de controle over de onderneming vrijwel volledig in handen gelegd van de Raad van Commissarissen. Deze RvC, die in de aanvang door de oprichters en belangrijkste financiers van de onderneming werd samengesteld, vult zichzelf door koöperatie aan. Dat wil zeggen, dat bij vakatures in de Raad van Commissarissen op voorstel van de zittende leden zelf voorzien wordt. Hiermee is verzekerd, dat de leiding over de onderneming en het daarin werkzame maatschappelijke vermogen in vertrouwde, oligarchische handen blijft¹⁵. Bij de wet van 1971 heeft de RvC de bevoegdheid tot benoeming en ontslag van de directie, het dagelijks bestuur van de onderneming. Ook stelt de RvC de jaarrekening vast en is voor de belangrijkste directiebesluiten de instemming van de RvC vereist. Door de dwingend geformuleerde opsomming in de wet, zijn deze bevoegdheden niet voor uitholling vatbaar.

In feite is dit een formalisering van de vóór 1971 reeds feitelijk bestaande verhoudingen, waar de bevoegdheden van de aandeelhouders door de oligarchische klausules betreffende oprichtersbewijzen etc. reeds volledig uitgehold waren. Nieuw in de wet is echter, dat zowel de aandeelhouders als de werknemers (deze laatsten via de Ondernemings Raad) bezwaar kunnen maken tegen de persoon van een door koöptatie nieuw aan te trekken Commissaris. In praktijk lijkt dit evenwel weinig fundamenteels in te kunnen houden aangezien dit bezwaar bij de Sociaal Economische Raad (SER) moet worden ingediend. Verklaart de SER het bezwaar voor gegrond, dan moet de RvC een nieuwe

15. Voor een overigens zeer eenzijdige bespreking van deze wet, zie J.C. Francken, *Statuten van Structuurvennootschappen*, Leiden, 1976.

kandidaat aanwijzen. Ook kunnen de aandeelhouders en de Ondernemings Raad een bepaalde commissaris proberen te ontslaan, maar dat kan alleen via een gerechtelijk vonnis. Deze hele procedure via de SER en de rechter is dus uiterst omslachtig en levert materieel gezien weinig meer op dan dat de RvC een andere vertrouweling aanwijst. De oligarchische grondslag wordt derhalve in de wet volledig gelegitimeerd.

Met betrekking tot de samenstelling van de Raad van Commissarissen was er tenslotte nog even sprake van de opnemning van één of meer werknemersvertegenwoordigers, zoals dat in West-Duitsland wettelijk verplicht is. In Nederland is er van de kant van de werkgeversorganisaties met succes verzet tegen een dergelijke verplichting aangevoerd. Gesteld werd daarbij, dat door de boven besproken beroepsprocedure via de SER en de rechter verzekerd is dat de commissarissen het vertrouwen van aandeelhouders en werknemers genieten, terwijl het college bij het systeem van koöptatie als homogene eenheid kan functioneren en, zo wordt gesteld, verheven is boven de behartiging van groepsbelangen¹⁶.

De Raad van Commissarissen, de hoogste leiding over de onderneming, moet dus volgens de werkgeversorganisaties tot het privé-domein van de financiers-oligarchie blijven behoren, waaruit de invloed van werknemers en kleine aandeelhouders volledig wordt geweerd. Behartiging van groepsbelangen mag daar immers niet plaatsvinden. Bevestigd word hiermee ook, dat de beroepsprocedure via de SER en de rechter inderdaad niet meer dan een schijnvertoning is. Anderszijds is er ook weinig ruimte voor illusies over de mogelijkheden van een dergelijke werknemerscommissaris. Niet door opstijging in de kringen van de financiers-oligarchie, die zich gedraagt volgens de logica van het kapitalistische stelsel, maar door machtsvorming tegenover haar laten de belangen van het personeel zich behartigen. Na de ervaring met werknemerscommissarissen bij Hoogovens die naar aanleiding van de fusie met Hoesch als een van de weinige ondernemingen in ons land tot de invoering daarvan was overgegaan, heeft de Industriebond NVV ook weinig behoefte meer om nieuwe kandidaten voor deze functie voor te dragen.

4. De betekenis van banken en andere financiële instellingen

Bij het aantrekken van additioneel vermogen wordt dus, zoals we gezien hebben, door de onderneming een beroep gedaan op de kapitaalmarkt. Zeker waar dit geschiedt in de vorm van de emissie van aandelen en obligaties, welke in het algemeen worden uitgegeven in kleine coupures van f 100,— of f 1.000,—, is het voor individuele personen mogelijk op de kapitaalmarkt aan te bieden.

16. Zie bijvoorbeeld *Diskussienota inzake de Structuur van de Onderneming*, uitgave van de werkgeversorganisatie VNO en NCW, Den Haag, 1976.

Personen wel te verstaan, die de beschikking hebben over een groter of kleiner spaartegoed. Hoewel de personele verdeling van het vermogensbezit in ons land aanzienlijk schever is, dan de personele inkomensverdeling en vermogensbezit, met andere woorden alleen bij een bovenlaag van de bevolking voorkomt¹⁷, is toch vast te stellen, dat een tamelijk ruime spreiding mogelijk is.

Zoals Marx reeds in Het Kapitaal geanalyseerd heeft¹⁸, vindt op deze wijze bij de financiering van het additionele vermogen van de onderneming een omzetting plaats van vele kleine vermogens in weinige grote. Een hergroepering en centralisatie van wel te verstaan reeds bestaande kapitalen en vermogens. Dit in onderscheid tot de concentratie en akkumulatie van in de onderneming nieuw gevormde winst. Zoals we in het voorgaande gezien hebben, gaat deze centralisatie, wat betreft de *feitelijke beschikkingsmacht*, gepaard aan een volledige onteigening van de kleine bezitter van de ene kant en een ophoping van macht bij de financiersoligarchie aan de andere kant. Daarbij inbegrepen ook de beschikkingsmacht over de boven geldende rente- en dividend betalingen uitstijgende extra-winst.

Bij dit proces van centralisatie van kapitaal spelen ook de *banken* en andere *financiële instellingen* een grote rol. Deze banken, zèlf vaak voortgekomen uit het 17e-eeuwse handelskapitalisme en verrijkt met de winsten uit het koloniale verleden, hebben zich in toenemende mate op de industriële ondernemingen georiënteerd. Later zijn spaarbanken, verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen tot ontwikkeling gekomen. De laatste jaren is echter onder invloed van de onderlinge concurrentie en de talrijke fusies een zekere vermenging van functies opgetreden.

De enorme betekenis van de genoemde financiële instellingen is niet beperkt gebleven tot het bemiddelen in het betalingsverkeer van de ondernemingen of in het op enigerlei wijze behulpzaam zijn bij de emissie van aandelen en obligaties, in welke activiteit sommige zich gespecialiseerd hebben. Hun grote invloed is vooral te danken aan het feit, dat zij het centralisatieproces van kapitaal op ongekende schaal hebben uitgebreid en verfijnd. Door de uitbreiding van het kantorennet van de banken over alle delen van het land, door de geweldige ontplooiing van het pensioen- en verzekeringswezen onder alle lagen van de bevolking en bovenal door de gedwongen uitbetaling van lonen en salarissen via giro-instellingen, worden niet meer alleen de onder een bovenlaag voorkomende vermogens gecentraliseerd, maar nu ook een groot gedeelte van de totaal in de maatschappij voorkomende en in het dagelijkse betalingsverkeer funktionerende

17. Zie het Statistisch Zakboek van het CBS (bv 1976, blz. 266 en 267).

18. Zie K. Marx, *Das Kapital I*, 1867, Ned. vertaling Bussum, 1970, blz. 484; alsmede *Das Kapital II*, 1894, Duitse uitgave Berlijn, 1976, blz. 452 e.v. waar Marx de invloed van het krediet op de naamloze vennootschap analyseert.

liquiditeiten.

Het gaat hier in alle opzichten om werkelijk uit de gehele maatschappij afkomstige rijkdom, die op deze wijze via de financiële instelling gecentraliseerd wordt. En meer nog dan het geval is met het door de (verspreide) aandeelhouders aan de onderneming verschaft vermogen, gaat dit bij de financiële instelling gepaard met een volledige en goeddeels gedwongen onteigening van de beschikkingsmacht. Wie immers heeft enige invloed op hetgeen met de reserves van de verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen of met het batig saldo van de bankgiro wordt gedaan? Wie bepaalt of deze uit de gehele maatschappij afkomstige rijkdom geïnvesteerd wordt in de nationale woningbouw danwel in luxe vakantie-oorden in Zuid-Frankrijk, in noodlijdende landbouwondernemingen danwel in speculatie-objekten? Het is de leiding, de financiers-oligarchie van de bank, die als de nieuwe eigenaar over dit reusachtige maatschappelijke vermogen optreedt en aan de hand van rendements-kriteria bepaalt waar het belegd of geïnvesteerd wordt, Sociale gevoelens spelen daarbij geen rol.

Deze centralisatie van maatschappelijk kapitaal is met de talrijke fusies en internationale samenwerkingsvormen van de laatste decennia nog verder versterkt en heeft de basis gelegd voor een volledig monopolistische beschikkingsmacht. Beschikkingsmacht vooral over de middelgrote en kleine ondernemingen, die niet zelfstandig in hun additionele vermogensbehoefte kunnen voorzien en op de bank zijn aangewezen. Gaat het zo'n onderneming goed en is er perspectief op winst aanwezig, dan is de bank gaarne bereid zijn financiële vleugels over de onderneming uit te slaan. Gaat het minder goed en heeft de onderneming moeite aan haar verplichtingen te voldoen, dan gaat de geldkraan dicht en is het lot van een dergelijke onderneming vrijwel bezegeld. Hoge rente-tarieven en borgstellingen zorgen ervoor dat de bank zich in de meeste gevallen zonder kleerscheuren maar met winst uit het debacle redt. De verhouding tussen de financiële instellingen en de grote ondernemingen is echter van geheel andere orde. Hierop zal in het slot-gedeelte van dit artikel nader ingegaan worden.

5. Over het machtsvraagstuk in de grote onderneming

In het voorgaande is naar voren gekomen, hoe de grote ondernemingen op grond van de drijfkracht van de kapitalistische concurrentie steeds sterkere machtsposities trachten in te nemen op hun verschillende markten in binnen- en buitenland. Daarbij vindt de versterking van de positie vooral plaats door het stichten of overnemen van steeds meer vestigingen, welke onderling vaak weinig produktietechnische raakvlakken hebben. Om deze groei en expansie van de grote ondernemingen financieel mogelijk te maken, bleek het noodzakelijk het vermogen van de onderneming voortdurend verder te vergroten. Enerzijds door accumulatie van de in de onderneming gemaakte winst. Anderzijds door aantrek-

king van additioneel vermogen, dat elders in de maatschappij reeds is gevormd. De grote onderneming is in de loop van deze ontwikkeling zèlf steeds meer uitgroeid tot een soort *financiële instelling*, waaraan de eigenlijke produktievestigingen in binnen- en buitenland ondergeschikt en onderhorig geworden zijn. Weliswaar was in het verleden reeds met de introductie van de naamloze vennootschap het traditionele, direkte eigendom losgelaten en werd de basis gelegd voor een oligarchische controle over de onderneming en het daarin werkzame maatschappelijke vermogen. Toch bleef er in de aanvang vaak nog een grote rechtstreekse betrokkenheid van de ondernemingsleiding bij de konkrete produktieve werkzaamheid van de onderneming.

Met de expansie van de onderneming en het opzwellen van haar maatschappelijk vermogen is de financiële controle over de produktie echter verder verzelfstandigd en geïnstitutionaliseerd. Bij de meeste grote ondernemingen is deze ontwikkeling tot uitdrukking gekomen in de afsplitsing van een zogenaamde *holdingmaatschappij*, een vennootschap wier werkzaamheid er uit bestaat de (meerderheids-)belangen in de verschillende dochterondernemingen te beheersen. De funktie van een dergelijke holding-maatschappij valt in feite nauwelijks meer te begrijpen in verband met de produktie in eigenlijke zin (deze wordt in hoofdzaak in de dochterondernemingen of op divisie-niveau georganiseerd), maar vrijwel uitsluitend nog als zaakwaarnemer en personifikatie van de ontzaglijke maatschappelijke kapitalen, die in de holding-maatschappij gecentraliseerd en verzelfstandigd zijn.

Daarmee is een treffende gelijkenis ontstaan tussen de positie van de afzonderlijke vestigingen en dochterondernemingen binnen het koncern en de positie van zelfstandige middelgrote en kleine ondernemingen ten opzichte van de bank. De financiële afhankelijkheid, die in de laatste verhouding uiterlijk bestaat, is in de grote onderneming geïnkorporeerd, verinnerlijkt. De bank onttrekt kapitaal en kredietfaciliteiten aan de ene, minder goed draaiende onderneming om het te verschaffen aan een andere, meer perspektief biedende onderneming (dat is de wijze waarop de 'reallokatie van produktiefactoren', de beweging van het kapitaal over de verschillende bedrijfstakken en ondernemingen klassiek georganiseerd is en ten aanzien van het midden- en kleinbedrijf ook nog steeds funktioneert). Binnen de grote onderneming is er de holding-maatschappij, de financiersoligarchie, die onophoudelijk de stroom van winsten en afschrijvingen verplaatst van de ene, minder goed draaiende dochter naar de ander, meer perspektief biedende dochter, van de ene bedrijfstak naar een andere, van het ene land naar het andere.

Met deze kenschets komt ook de verhouding tussen de banken en financiële instellingen enerzijds en de grote onderneming anderzijds in een helder daglicht. De eerste zien hun hoofdtaak in de centralisatie van het maatschappelijk kapitaal en zijn voor het op winstgevende wijze beleggen van het door hen gecontroleerde

maatschappelijke vermogen in belangrijke mate op de grote ondernemingen aangewezen. De grote ondernemingen zien hun hoofdtaak in het beleggen van het door hen gecontroleerde maatschappelijk vermogen in de verschillende takken van handel en industrie en zijn voor hun additionele vermogensbehoefte gedeeltelijk op de financiële instellingen aangewezen.

Hoe en op welke wijze een dergelijke, vaak wederzijdse betrokkenheid in de praktijk gestalte krijgt, valt in verband met de beslotenheid van de directiekamers moeilijk vast te stellen. Minder essentieel lijkt het of deze betrokkenheid op aandelenbezit gebaseerd is, danwel de vorm aanneemt van onderhandse leningen, omvangrijke rekeningkourant-kredieten of -saldi. De werkelijke belangen en posities laten zich in het algemeen minder karakteriseren door hun juridische gedaante dan door hun omvang en relatieve gewicht. Deze wederzijdse betrokkenheid komt ook tot uitdrukking op een meer persoonlijk vlak. Recente politikologische studies spreken over een omvangrijk netwerk van dubbelfuncties tussen grote ondernemingen en banken en financiële instellingen¹⁹. Het gaat in deze studies om een betrekkelijk gering aantal personen, die elk met een groot aantal kommissariaten en direktieschappen bekleed zijn. Bij sommige grote ondernemingen is er echter sprake van een vrij snel gaan en komen van top-funktionarissen. Vaak wordt de indruk gewekt van een roerende eensgezindheid in dit illustere gezelschap. Soms echter komen diepliggende conflicten naar buiten, waarbij zoals onlangs bij Pakhoed-Holding leden van de Raad van Bestuur worden afgezet. Te verwachten is, dat de tegenstellingen en verschillen van inzicht — gezien de vervlechting van belangen van de verschillende financiersgroepen binnen de grote onderneming — zich vooral bij perioden van crisis en stagnatie juist ook binnen de oligarchische leiding zullen manifesteren.

De hier naar voren gebrachte beschouwingwijze is niet nieuw. Reeds Marx ontwikkelde in *Das Kapital*²⁰ een uitvoerige en samenhangende theorie over het functioneren van het kapitaal in zijn verschillende bestanddelen. In het voorgaande is daar naar verwezen. Ook rond de eeuwwisseling is door een grote verscheidenheid aan ekonomen gediskussieerd over de toen reeds optredende verstrengeling van bank- en industrieel-kapitaal. Eén van hen, de Duitse sociaal-demokraat Hilferding gaf aan een studie over dit vraagstuk de titel *Das Finanzkapital*²¹ mee en ontrafelde de dominerende positie van dit financierskapitaal over de feitelijke maatschappelijke produktie. Lenin tenslotte, die zich op deze en andere studies uit zijn tijd baseerde, konkludeerde dat er met de heerschappij van het financierskapitaal en het ontstaan van industriële monopolies gesproken kon worden van een nieuw en hoogste ontwikkelingsstadium van het kapitalis-

19. Bv. R.J. Mokken e.a., *Graven naar Macht*, Amsterdam, 1975.

20. K. Marx, *Das Kapital*, in het bijzonder deel III, op. cit.

21. R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, 1909, hedendaagse uitgave Frankfurt/Main, 1974.

me, namelijk het imperialisme²².

Gezien de sedert het begin van deze eeuw sterk toegenomen machtsconcentratie in industrie en bankwezen, lijkt deze beschouwingwijze ook weinig achterhaald. Integendeel, eerst veel later kon eigenlijk pas met recht gesproken worden over een werkelijk dominerende positie van de financiersoligarchie over het maatschappelijk kapitaal en de maatschappelijke produktie. Rond de eeuwwisseling waren er immers nog vele bedrijfstukken, die zich aan haar invloed konden onttrekken en het imperialistisch tijdperk, waarover Lenin schreef, was om zo te zeggen nog pas in opkomst.

Toch is het opmerkelijk en ook als een theoretische vervlaking te beoordelen, dat in de hedendaagse literatuur, voorzover deze althans de economische concentratieverschijnselen kritisch aan de orde wil stellen, zo weinig aansluiting wordt gezocht bij deze, reeds in een verder verleden ontwikkelde inzichten. Dit ofschoon er ook nimmer serieuze pogingen ondernomen zijn deze theorie te weerleggen. Zonder de centralisatie van het maatschappelijk kapitaal als hefboom van de machtsconcentratie in de grote ondernemingen en banken te analyseren en het inzicht erin verder te verdiepen, lijkt het wezen van deze machtsconcentratie niet begrepen te kunnen worden.

22. W.I. Lenin, op. cit., in het bijzonder hoofdstuk III.